

જયંત કોઠારી

(જન્મ : 28-1-1930; અવસાન : 1-4-2000)

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના સંશોધક અને વિવેચક શ્રી જયંતભાઈ સુખલાલ કોઠારીનો જન્મ રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર)માં થયો હતો. બી.એ.માં ગુજરાતી-સંસ્કૃત વિષયો સાથે પ્રથમ વર્ગ મેળવ્યો તેમજ એમ.એ.માં પ્રથમ વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યો. અમદાવાદની ગુજરાત લૉ સોસાયટીની કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કાર્યશીલ રહ્યા. ‘ભારતીય કાવ્યસિદ્ધાંત’ અને ‘પ્લેટો-એરિસ્ટોટલની કાવ્યવિચારણા’, ‘ઉપક્રમ’, ‘અનુક્રમ’ એ એમના સ્વાધ્યાય તેમજ તાત્ત્વિક, ચિકિત્સક દષ્ટિનાં દ્યોતક પ્રકાશનો છે. ઉત્તમ ભાવકની સદૃઢ્યતા તેમજ નિર્ભીક તત્ત્વદર્શન ‘વિવેચનનું વિવેચન’માં જોવા મળે છે. સાહિત્યસ્વરૂપો અંગેના લેખો ‘વ્યાસંગ’માં તેમજ

સિદ્ધાંતચર્યાના લેખો ‘અનુષંગ’માં જોવા મળે છે. ‘સાહિત્યિક તથ્યોની માવજત’ને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પારિતોષિક મળ્યું છે. વિવેચન ઉપરાંત ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘નિબંધ’, ‘ટૂંકીવાર્તા’, ‘એકાંકી’ અંગેનાં સુંદર સંપાદનો તેમણે આપ્યાં છે.

‘આસ્વાદ અષ્ટાદશી’ એ જુદાં જુદાં કાવ્યો પરના આસ્વાદ-વિવેચનનું જયંતભાઈ કોઠારીનું નોંધપાત્ર પુસ્તક છે. ખાસ તો ભારતીય કાવ્યસિદ્ધાંતોને આધારે કાવ્યકૃતિની તેમણે કરેલી તપાસના સંદર્ભમાં. એમાંથી રા. વિ. પાઠકના ‘છેલ્લું દર્શન’ સોનેટનો આસ્વાદલેખ અહીં લીધો છે.

કવિ રા. વિ. પાઠકે પ્રથમ પત્નીના અવસાન નિમિત્તે રચેલા પ્રસ્તુત મૃત્યુવિષયક સોનેટમાં આંખને અશ્રુ ન વહાવી હવે પછી પત્નીનું દર્શન અલભ્ય છે તે કરી લેવા વિનવે છે અને માંગલ્યની સામગ્રી ધરાવવાનું કહી; ધમાલ ન કરવા જણાવી એનાં સૌંદર્યને અખંડિત રાખવા જણાવે છે. જે સ્થાન એમના હૃદયમાં અંકાયું છે તે કદી કોઈ લઈ શકે તેમ નથી. અગ્નિની સાક્ષીએ મળ્યાં હતાં તેવી રીતે અગ્નિની સાક્ષીએ છૂટાં પડવાની આ ઘટનાને વિશેષ મંગલમય ગણાવે છે. આમ, આ સોનેટમાં મૃત્યુ જેવી દુઃખદ ઘટનાને પણ મંગલમય બનાવીને રજૂ કરી છે.

ધમાલ ન કરો, — જરાય નહિ નૈન ભીનાં થશો, —
ઘડી બ ઘડી જે મળી — નયનવારિ થંભો જરા —
કૃતાર્થ થઈ લો, ફરી નહિ મળે જ સૌંદર્ય આ,
સદા જગત જે વડે હતું હસન્તું માંગલ્ય કો!
ધમાલ ન કરો, ધરો બધી સમૃદ્ધિ માંગલ્યની,
ધરો અગરુ દીપ ચંદન ગુલાલ ને કુંકુમ;
ધરો કુસુમ શ્રીફલો, ન ફરી જીવને આ થવો
સુયોગ અણમૂલ સુંદર સુહાગી માંગલ્યનો!
ધમાલ ન કરો, ન લો સ્મરણ કાજ ચિહ્નો કશું,
રહ્યું વિકસતું જ અંત સુધી જેહ સૌંદર્ય, તે
અખંડ જ ભલે રહ્યું, હૃદયસ્થાન તેનું હવે
ન સંસ્મરણ વા ન કો સ્વજન એ કદી પૂરશે.
મળ્યાં તુજ સમીપ, અગ્નિ! તુજ પાસ જુદાં થિયે,
કહે, અધિક ભવ્ય મંગલ નથી શું એ, સુંદરી?

(શેષનાં કાવ્યો)

રામનારાયણ વિ. પાઠક

મૃત્યુ નિમંત્રક મંગલકાવ્ય :

રામનારાયણ પાઠકે આ કાવ્ય એમનાં પ્રથમ પત્નીના અવસાન નિમિત્તે લખેલું છે એ જાણીતી વાત છે. એટલે કે વ્યક્તિનિષ્ઠ વિરહ-પ્રેમનું આ કાવ્ય છે. પણ, આ કાવ્ય વાંચતાં જે એક વસ્તુ તરત નજરે ચડે છે તે એ છે કે કવિએ કાવ્યમાં વ્યક્તિનિર્દેશક સંજ્ઞાનો પ્રયોગ લગભગ ટાળ્યો છે અને ભાવનિર્દેશક સંજ્ઞાઓનો જ આશ્રય લીધો છે. છેલ્લી કડીમાં કવિ ‘સુંદરી’ને સંબોધન કરે છે ત્યારે જ કાવ્યમાં વ્યક્તિ પ્રવેશે છે. તે પૂર્વે કાવ્યમાં સુંદરી નહીં પણ સૌંદર્ય છે, માંગલ્ય છે. જેની અંતિમ વિદાયને કવિ પોતાની અંજલિ આપી રહ્યા છે તે કોઈ વ્યક્તિ નથી પણ અમૂર્ત ભાવ છે, તત્ત્વ છે.

મૃત્યુનો પ્રસંગ એવો છે કે માણસનો વ્યક્તિરાગ અત્યંત તીવ્રતાથી પ્રગટ થાય અથવા તો મૃત્યુ વ્યક્તિની ને જગતની નશ્વરતાનું ભાન કરાવે અને નિષેધાત્મક — નાસ્તિક દર્શન, અસારવાદ તરફ લઈ જાય. તત્ત્વચિંતક રામનારાયણ વ્યક્તિરાગમાં અટવાય નહીં એ સમજી શકાય; પરંતુ નોંધપાત્ર એ છે કે એ અહીં અસારવાદમાં પણ સરી પડ્યા નથી. જે નષ્ટ થયું છે એનો શોક નહીં પણ જે પ્રાપ્ત થયું હતું એની ધન્યતા એ કાવ્યનો મુખ્ય સૂર છે. જીવન અને જગતને એક અપૂર્વ સૌંદર્ય અને માંગલ્યનો યોગ થયો હતો, એવું સૌંદર્ય કે જે અંત સુધી વિકસતું રહ્યું હતું — કદી દ્રાસ પામ્યું ન હતું — તો છેલ્લી ક્ષણ સુધી એનું દર્શન એ જ કર્તવ્ય, એમાં જ જીવનની કૃતાર્થતા.

કવિ માનવસહજ લાગણીઓથી પર છે એવું નથી. મૃત્યુ પ્રસંગે જે બનવું જોઈએ તે બને જ છે. આંખમાં આંસુ ખાળ્યાં ખળાતાં નથી — આંખોને આંસુ રોકવાની વિનંતી કવિને ફરીફરીને કરવી પડે છે. મન અસ્વસ્થતાથી ઘેરાયેલું છે. પહેલી બે પંક્તિમાં ઉદ્ગારો ખંડિત થતા થતા ચાલે છે તેમાં આ અસ્વસ્થતા ડોકાઈ જાય છે. એક વાર નહીં પણ ત્રણત્રણ વાર ‘ધમાલ ન કરો’ એમ કહી કવિ પોતાનાં મનને વારે છે એ બતાવે છે કે મન રહીરહીને અસ્વસ્થ થયા કરે છે. કવિ આ મનઃસ્થિતિમાંથી ઊગરવાનો પ્રયત્ન કરે છે — ઘટનાને એક નવી વિધાયક જીવનદૃષ્ટિથી જોઈને. વ્યક્તિને સ્થાને ભાવતત્ત્વ પર એ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને કશુંક ગુમાવ્યાનો રંજ અનુભવવાને બદલે જે પ્રાપ્ત થયું હતું તેની ધન્યતાને વાગોળવા તરફ મનને વાળે છે.

તો, આ કાવ્ય સુંદરીનું નથી, સૌંદર્ય કે માંગલ્યનું છે અને સૌંદર્ય કે માંગલ્યના ઉપભોગનું નથી, એના પૂજનનું છે. સૌંદર્યનું એ છેલ્લું ‘દર્શન’ છે, કૃતાર્થતા પ્રેરનારું દર્શન છે. ‘દર્શન’ શબ્દના આપણી ભાષામાં જે અધ્યાસો છે — આદરના, ભક્તિના — તે અહીં પ્રગટે છે. અગરુ, દીપ, ચંદન, ગુલાલ, કુંકુમ, કુસુમ, શ્રીફલ વગેરે ધરવાનું કવિ કહે છે તે બધી પૂજન-અર્ચનની સામગ્રી છે. ‘સુંદરી’ને સ્થાને ‘સૌંદર્ય’ અને તે પણ પૂજનીય, પવિત્ર, માંગલ્યયુક્ત. જગતને પ્રસન્ન મંગલતાભર્યું કરનાર આ સૌંદર્ય, તેથી મહિમાવંત. અંત સુધી વિકસતું રહેલું, કદી ક્ષય ન પામેલું આ સૌંદર્ય, તેથી વિભૂતિરૂપ. એને આવો પૂજન-અર્ધ જ ઘટે. દુન્યવી રીત મુજબ મૃત વ્યક્તિનું કશુંક સ્મરણચિહ્ન એના અંગ પરથી લેવું એ આ સૌંદર્યને ખંડિત કરવા બરાબર થાય. માટે એ પણ અનુચિત. એનું હૃદયમાં જે સ્થાન છે તે જ પૂરતું છે, તે જ ઈષ્ટ છે. આવા પરમ મહિમાવંત, વિભૂતિમય સૌંદર્યનું સ્થાન બીજું કોણ લઈ શકે? અને એને માટે સ્મરણચિહ્ન જેવા સ્થૂળ આધારની શી જરૂર?

આ જીવનદૃષ્ટિ કવિને માટે મૃત્યુની ઘટનાને મંગલ બનાવી દે છે. સોનેટના છેલ્લા યુગ્મકમાં કવિએ આ વાત અત્યંત માર્મિક રીતે મૂકી આપી છે. અગ્નિની સાક્ષીએ જેમનું મિલન થયું હતું તે અગ્નિની સાક્ષીએ જ જુદાં પડી રહ્યાં છે. અગ્નિનું સાક્ષિત્વ એ મંગલતાનું સૂચક છે. અંતિમ સંસ્કારના અગ્નિમાં કવિએ સાક્ષિત્વનું આરોપણ કરીને મૃત્યુની ઘટનાને પણ મહિમાવંત કરી છે.

કાવ્ય આરંભાયું મનની ભારે અવસ્થાના સૂચનથી; પરંતુ એ લાગણી તો સૂચનરૂપે જ રહી અને કાવ્યમાં વસ્તુતઃ આલેખાયો સૌંદર્યયોગની કૃતાર્થતાનો અને સૌંદર્યપૂજનનો ભાવ. અંતમાં છે એક ભવ્ય મંગલ ઘટનાના સાક્ષાત્કારનો ચમત્કાર. એટલે સમગ્ર કાવ્ય ભાવમય છે. એ ભાવદશા વિશિષ્ટ છે — મૃત્યુવિષયક કાવ્યોમાં તો એ વિરલ છે. એની પાછળ એક નૂતન જીવનદૃષ્ટિની પ્રેરણા પડેલી છે. આમ, કાવ્યમાં ભાવ અને વિચારનું અદ્ભુત રસાયન સિદ્ધ થયેલું છે. રામનારાયણ માનતા કે કાવ્યનો વિષય વિચારમય લાગણી કે લાગણીમય વિચાર છે. કાવ્યનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ એ રહસ્યને લેખતા હતા. રામનારાયણનો એ કાવ્યવિચાર આ કાવ્યમાં ચરિતાર્થ થતો લાગે છે.

કાવ્ય સંબોધનરૂપે રચાયેલું છે, પણ કાવ્યમાં સંબોધ્ય બદલાયા કરે છે. પહેલા ચતુષ્કમાં સંબોધ્ય છે આંખો. બીજા અને ત્રીજા ચતુષ્કમાં મૃત વ્યક્તિનાં સ્વજનો — જેમાં કવિનો પણ સમાવેશ થાય — ને એમનાં મન સંબોધ્ય હોવાનું જણાય છે. છેલ્લા યુગ્મકની પહેલી લીટીમાં અગ્નિને સંબોધન છે, તો બીજી લીટીમાં સુંદરીને — મૃત પત્નીને સંબોધન છે. સંબોધનની આ પલટાતી તરાહ કાવ્યમાં જરાયે બાધક બનતી નથી. ઊલટું, બદલાતા પરિપ્રેક્ષ્યથી કાવ્ય વધારે સભર ને સજીવતાભર્યું ભાસે છે. વળી, પહેલી બાર લીટીમાં તો મુખ્ય વાક્યરચના આજ્ઞાર્થની છે. એમાં પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં કંઈક જુદી રીતે વર્તવા પ્રેરતા અધિ-મન (સુપર-માઈન્ડ)ના જાણે આદેશો સંભળાય છે. કાવ્યના કેન્દ્રિય ભાવને એનાથી અનોખો ઉઠાવ મળે છે. કાવ્ય જાણે અધ્યાત્મઅનુભવના પ્રદેશમાં પહોંચી જાય છે.

કાવ્યની ભાષાભિવ્યક્તિ સ્વસ્થ અને સ્વાભાવિકતાભરી છે. ન ઊર્મિરંગી, ન વિચારઘન. પદાવલિ નથી સંસ્કૃતાઢ્ય, નથી ગ્રામ્ય. ‘ઘડી બ ઘડી’ કે ‘થિયે’ જેવા બોલચાલના પ્રયોગો સ્વાભાવિકતાને જ પોષે છે. એક ‘ધમાલ’ શબ્દ એવો છે જે કદાચ કોઈને પ્રસન્નતાથી વહેતા આ વાક્યપ્રવાહને સ્ખલિત કરતા નાનકડા પથ્થરરૂપે ભાસે. એ આવ્યો છે સ્વજનોના સંભ્રમભરી વ્યાકુળ મનોદશાથી થતા રોકકળ આદિ વ્યવહારોને વ્યક્ત કરવા, પણ ‘ધમાલ’ શબ્દના આપણી ભાષાના સાહચર્યો એવા છે કે આ પ્રસંગના સ્વજનોના વર્તનને માટે એ શબ્દ કેટલો ઉચિત ગણાય એવો પ્રશ્ન સહેજે થાય. સહજ ઊર્મિલ વર્તનને વર્ણવવામાં એ શબ્દ ઉપકારક લાગતો નથી. ‘જતો’તો સૂવા ત્યાં’ એ કાવ્યની શૃંગારની આબોહવામાં ‘બિછાનું’ શબ્દ સુરેશ જોશીને ખૂંચ્યો હતો એ અહીં યાદ આવે છે. રામનારાયણની કવિતામાં આમ શબ્દવિવેક થોડો ચર્યાસ્યદ બને એવાં સ્થાનો જડી આવે છે. કાવ્યજ્ઞ કવિની સભાનતા ઓછી હશે એમ તો કેમ મનાય ? કાં તો કવિની ઘણા વાક્યપ્રયોગોને કવિતામાં નાણી જોવાની કૌતુકવૃત્તિ હોય અથવા બોલચાલની ભાષા માટેનો અપ્રસંગે પ્રવર્તતો પક્ષપાત હોય અથવા તો કવિનો શબ્દસંસ્કાર જ એવો હોય કે કેટલાંક સાહચર્યો એમને બાધક ન બને.

તોપણ, મૃત્યુનિમિત્તક છતાં મંગલ જીવનરસથી છલકતું ‘છેલ્લું દર્શન’ રામનારાયણના જ નહીં, ગુજરાતી સાહિત્યના એક અનન્ય કાવ્ય તરીકે હૃદયને પ્રભાવિત કરે છે.

(‘ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક, જાન્યુઆરી-માર્ચ 1987’)

શબ્દ-સમજૂતી

નૈન નયન, આંખ; કુંકુમ કંકુ; અણમૂલ અમૂલ્ય; સમીપ નજીક, પાસે; માંગલ્ય શુભ, કલ્યાણ; સુહાગી સુભાગી, સુખી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કવિ કોને સંબોધીને આ કાવ્ય રચે છે?
- (2) કવિ શા કારણે અસ્વસ્થ થયેલા છે?
- (3) મિલન અને વિયોગનું સાક્ષી કોણ બન્યું છે?
- (4) કાવ્યમાં શો ભાવ સમાયેલ છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કવિ શેના વડે પૂજન-અર્ચન કરવા કહે છે? શા માટે?
- (2) છેલ્લું દર્શન એવું કવિ શા માટે કહે છે?
- (3) ‘ધમાલ’ શબ્દ દ્વારા કઈ મનોદશા પ્રગટે છે? શા માટે?

3. વિસ્તૃત ઉત્તર લખો :

- (1) ‘છેલ્લું દર્શન’ કાવ્યમાં કવિની મનઃસ્થિતિનું આલેખન કરો.
- (2) કવિએ મૃત્યુની ઘટનાને મંગલમય શી રીતે ગણાવી છે - સમજાવો.
- (3) સમજાવો :

“મળ્યાં તુજ સમીપ, અગ્નિ! તુજ પાસ જુદાં થિયે;
કહે, અધિક ભવ્ય મંગલ નથી શું એ, સુંદરી?”

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ સોનેટનું પઠન પ્રાર્થનાસભામાં કરો.
- સોનેટના ત્રણ પ્રકાર વિશે તમારા શિક્ષક પાસેથી જાણો.
- બાલમુકુંદ દવે કૃત સોનેટ ‘જૂનું ઘર ખાલી કરતાં’ મેળવીને વાંચો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- રાવજી પટેલ કૃત ગીત ‘મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા’ વિદ્યાર્થીને સંભળાવો.
- લગ્નમંડપમાં અગ્નિના મહત્ત્વ વિશે વિદ્યાર્થીને કહો.
- સોનેટ લેખન સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.

સાચી વિદ્યા

શીલ વિનાની વિદ્યા એ વાંઝણી વિદ્યા છે. વિદ્યા બે જાતની છે — વાંઝણી અને દૂઝણી. જે દૂધ ન આપે, જે વિચાર નહીં તે વાંઝણી ગાય શા કામની ? વિદ્યાનું પણ એવું જ છે. ખરી વિદ્યા પરમતત્ત્વ અને ત્રિવિધ મુક્તિનું દૂધ આપે છે. ‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે’ થાય છે અને રોમ-રોમમાંથી પ્રગટે છે તે સાચી વિદ્યા. વિદ્યા ને શીલને સંબંધ ન હોય તો વિદ્યા વાંઝણી રહે. શીલ વિના વિદ્યા લેનાર માણસ બ્રહ્મરાક્ષસ બને છે.

— નાનાભાઈ ભટ્ટ

